

ALFÖLDY JENŐ

Illyés Gyula: A reformáció genfi emlékműve előtt

Százötvenkét sor: ez a hossza a költeménynek – kezdeném a verselemzést, stílszerűen a műhöz igazodva. (A párbeszédű verses drámák vagy a Majakovszkij-poémák módján megtört sorokat teljes soroknak vettem.) Harminc sorral hosszabb, mint legfőbb mintaképe, Vörösmarty elégiája, a *Gondolatok a könyvtárban*. Nagy ívű kompozíció tehát: Weöres Sándor szavával – mellyel saját poémáit jellemezte – versszimfónia. Méghozzá, ha felépítését megvizsgáljuk, öt tételben. Verselése is hasonlít Vörösmarty művére – ez is, az is tízes-tizenegyes jambusi sorokból áll, bár Illyés itt-ott rövidebbeket is ékel a többi közé, hogy e szaggatottsággal a drámaiságot, a lázas beszéd hangulatát fokozza. Vörösmartyé rímtelen blank vers, Illyésé rímes: a páros-, kereszt- és ölelkező rím összes változatát felvonultatja.

*Száznegyvenhárom léptem; ez a hossza
a szobor-sornak. Hírnök, ki megölt
milliók végső tisztelgését hozza,
úgy mentem el a Nagy Gléda előtt.
Kálvin, Knox, Farel, Béza! S bika-fővel
a hadrakelt hit zord hadnagyai;
a Vilmosok! és Coligny és Cromwell
– ők néztek rám – s a szablys Bocskay!...
Hátrálnom kellett közelükből: mindet
nem fogta össze csak messzibb tekintet.
Fölhúzódtam a kert felé, a fákig
s lelkemben is hús tárgyilagosságig.*

*S most mintha ők
álltak volna kaszárnya-számadáson
az én szemem előtt,
feszesen-katonásan
kilépvén éppen akkor
a háterül kapott nagy szikla-falból
s abból a másik, épp oly teli tömbből,
a mögójük köveseden időből.
Addig jöhettek, maguk is meredi
kövek a napfénybe, hol nem lehet
szavuk már. Szavuk immár csak a tett,
mely idővel ad magyarázatot!
Holnak, vigyázz-ban állók, szőljatok!*

*Vagy előbb én beszélhetek?
Kik ott álltatok, „nem tehetve másképp”,
mert ez vagy az, de megalkuvás nincsen,
mert a langyosat kiköpi az Isten,
kik után tárgyként maradt fenn a szándék,*

mennyi az igazság még öklötökben,
 mely négy százada oly nagy esküt markolt,
 mely kőbe s örökléibe görcsösödten
 tartja ma is a bibliát s a kardot?
 Mít adott, melyre fölgerjedt szerelmes
 dühével törtetek, a cél, ahogy
 elértétek?

Ti kérditek?

S ha nem lesz
 örömötökre meghallanatok?
 Elmondom. Épp mert nékem is keserves.

Állatok, égve az Úr igazától;
 állt szemközti épp oly tüzrel teli tábor;
 aztán dönteni kezdett ezredegszer
 az ész helyett a fegyver
 s a láng.

Hogy várja örök üdv a lelket:
 rángtak milliószám kínban a testek
 csatamezőn, bitófán, vérpadon,
 karón, keréken, meg a fájdalom-
 szerzés új mestergépein; növesztett
 egymással szemben erdőnyi keresztet
 Jézus példája, végig Európán;
 égtek, hogy égjen itt a kép s a „bálvány”,
 ott a „csalárd könyv” – városok és falvak,
 hol újra emberhúst faltak a félvad
 zsoldosok, eladdig míg tűz a tüzrel,
 nem állt egymással szemben bűn a bűnnel,
 eladdig, míg nem jött – a győzelem?
 Az idő. Okosan, türelmesen
 s némi humorral.

A kétféle had
 és hit várai szemközti állanak
 ma is, az én hazámban is; a zordon
 fehér-falú s arany-cifrázta templom
 vén tornyai még ágyúként vitáznak
 minden beharangozáskor, vasárnap
 papjaik bent még ősimód dörögnek,
 de kijövet az utcán átköszönnnek
 s ujjon mutatják, hogy hány órákor
 s kinél lesz ferbli-kör vagy harcsa-tor
 s egy kis ital.

Szép. Magam is helyeslem;
 ha pap vagyok, magam is így cselekszem:
 „Értsük meg egymást!”

De nem volt nagy ár
 mégis a harminc évi döghalál,
 d'Aubigné dühe, Coligny halála,
 Szent Bertalan bosszútlan éjszakája,
 fél Németország, a ketté törött
 Európa s hogy itt volt a török
 százötven évig és a mi hazánk ... –

Ez lett a „győzelem”! Ezt küldte ránk
Isten azzal, hogy „napként kimutatta”:
nem érte fohyt a harc, hanem miatta;
ilyen volt, mit dőjl szánt, a jövő:
– mert volt-e vajon győztes, kü nem ő
rendelt eleve győzni?

Győztek.

Maga a Sátán győzött veletek!
Balekok voltak, mind! Hátra arc!
Nincs jogotok egy lépés sem előre,
törlődjétek be kőbe és időbe.

Elveszett – eleve! – a harc!
– mondtam keményen, mint aki magára
támad először is az igazával;
majd:

Megbuktatok! A haddal simára
törölt kontinens – e fekete tábla –
közepére mi íratott eredmény?
Egy betű, egy már tréfának sem új
buta betű s az is csak magyarul:
mért több a keresztyén, mint a keresztyén?
Értelmet annyi millió halott
véréből ennyit párolhattatok,
midőn – feledve, kinek mi a dolga –
karddal csaptatok ti is a Csomóba:
a Földadatba, mely épp a kötés
kibogozásával szép és merész.
Ez az „eredmény”!

És ha – ez se volna?!

– kondult bennem is, ahogy várható volt,
a túlsó torony az innen valóra
(és attól fogva mind a kettő bongott)
s kelt ezredszer is – alig finomodva –
bennem a két ősz ádáz szó-birokra:
a mindig úrhitű tolnai pásztor
s a csupa dac sárréti prédikátor.
Mert mi szorította kézbe a fegyvert?
Nem a rossz ellen támadt, aki felkelti?
S ha annyi sem lett volna harc? Ha szóltan
„hal el a hit” a „római mocsokban”?
Ha arra tart eszme s világ, amerre
a „járás templom-kufár” vezette,
ha nincs, ki a bűnnek ellenszegül
s – ha úgy fordul, hát reménytelenül,
de csak annál szebb önfeláldozásképp –
ma hol vagyunk?! Akkor tán elmarad
a kín, a vér, akkor nincs áldozat,
nincs – inkvizíció?!

Ha – bár „hiába” –

Gusztáv Adolf nem ül harci lovára,
s jobbágy-iga helyett nem vágnak inkább
fegyvert ölteni a toulouse-i tiszták,

valdeusok, huszíták, Bocskay
 írást-írást se tudó hajdú,
 hiszed, hogy lett volna béke, olyan bár,
 amelyet az imént lemosolyogtál?
 Hiszed, hogy volna olyan-amilyen
 magyarság, ha nincs – Kálvin?

Nem hiszem.

Vagy mást mondok: szobádban volna villany,
 ha nem lép Giordano Bruno a tűzbe?
 Hol kezdődött, hogy atomerő is van
 s holnap rakétán repülsz ki az űrbe?
 Övék az érdem, kiket sem a máglya
 nem riaszthatott vissza, sem a gálya –
 sem harcaik bukása,
 a léptenként fölmeredő „hiába”!

Látták, vagy nem a céljuk,
 azt jól látták, hogy nincs visszafelé út:
 a múlt, ahogy füst-vetve összeomlott,
 úgy lökte őket, mint lőpor az ólmot:
 előre! és ők vállalták a sorsot –
 Mondd hát velem, hogy dicsőség reájuk!

Álltam némán, hírhozó katonájuk,
 már azt forgatva, hogy én mit kapok,
 nem is ötölük magyarázatot:
 a tettektől, amelyek – akár a gyermek –
 magukért csak felnőttsorban felelnek.
 Végül, ezt mondtam, önvigasztalásképp:
 volt bárkié a szándék,
 maga az Isten se tudhatta másképp.

(1946)

Mint a *Gondolatok a könyvtárban*, ez is elégia. E költői műfaj – a friss élményből táplálkozó dallal és ódával ellentétben – múltbeli emlékeket idéz fel, melyek meditációra készítetik a költőt. Egymásnak ellentmondó érzelmek vitáznak benne, s a szomorú, melankolikus érzelmi színezetű gondolatok rendszeren bizakodó hangulatban vagy váratlanul feltámadó, átlelkesült indulatban oldódnak fel. Mindkét elégia nevezetes helyszínre mutat, mely a gondolatsort elindítja: Vörösmarty az emberiség kulturális kincseit összegyűjtő könyvtárba, Illyés a reformáció genfi emlékparkjába vezet be. (József Attila elégiáinak – pl. *A Dunánál*, *Hazám*, *A város peremén* stb. – az a sajátságuk, hogy köznapi környezetben indítják el a meditációt.) A töprengő, tépelődő, szenvedélyesen személyes gondolatok során ellentéteiben mutatkozik meg a költői tárgy, kételyek, érvek és ellenérvek keresztútjában. A záró részben a józan belátásnál vagy logikai következtetésnél is nagyobb erővel hangzik fel az erkölcsi döntés szava.

Látványos a különbség is a két költemény között. Százkét esztendő választja el őket: a *Gondolatok a könyvtárban* a reformkorban, 1844-ben, *A reformáció genfi emlékműve előtt* egy évvel a második világháború után, 1946-ban született. Vörösmarty egy ígéretes társadalomjobbító folyamat fölfelé ívelő szakaszában, Illyés pedig a legyőzött, megalázott, erkölcsileg is vesztes ország újjáépítésének, a történelmi újra-

kezdésnek hajnalán írta művét. Vörösmarty verse a tizenkilencedik század középső évtizedeinek uralkodó stílustörténeti áramlata, a romantika ismérveit viseli magán, Illyésé pedig a huszadik század számos irányzatát egyesítő, összetett stílus magasából tekint vissza a romantikus hagyományra, mint aki egy új reformkor kezdetét reméli.

A huszadik századi áramlatok közül első helyen a húszas években több országban egyidejűleg hódító modern áramlatot, a lírai tárgyilagosságot kell említenünk, melyet Németországban új tárgyilagosságnak (Neue Sachlichkeit), másutt objektív kifejezőmódnak neveznek. Jellemzőek erre az irányzatra Illyés 1933-ban írt szavai, melyeket Erdélyi József költészetének szentelt *A tárgyilagosság lírája* című kritikájában. A költészetet – a régi vágású, romantikus líraszemléletnek megfelelően – többnyire a szabadjára engedett képzelet, a valóságtól elrugaszzkodó álmodozás vagy ábrándozás műfajának tartják. Ezzel szemben Illyés szerint „A költészet ott kezdődik, ahol a költő és a tárgy közt meghitt beszélgetés kezdődik.” Kívánsága, hogy „Ne a valóságot hazudjuk tele állítólagos költészettel, (...) hanem a valóságból bontsuk ki a benne rejlő költészetet.”

Illyés valóban a tárgyilagosság hangján – bár így is nagy drámai erővel, kérdésektől, felkiáltásoktól szaggatottan, mardosó kételyektől és véres látomásoktól színezetten – idézi föl a történelem tényeit. Ebben – s egy bizonyos, szatirikus, groteszk elemekkel dúsított ábrázolásmódban – hamisítatlanul huszadik századi jelenség az ő elégiája. Ámde egyvalamiben nem tud, vagy nem akar szakítani a romantikus hagyománnyal. „...ment-e / A könyvek által a világ elébb?” – kérdezi Vörösmarty; ment-e a reformátorok harcai, kudarcai által a világ elébb? – kérdezi ő, ha más szavakkal is. S a maguk módján mindketten igennel válaszolnak. Nem a megnyugtató helyeslés, jóváhagyás és elégedettség igenje ez. A jó szándék a történelem folyamán rengetegszer a visszájára fordult, mint a felbillent csónak. Valóra váltása rendre megcsúfolta az eszmét, a jó ügyért fegyvert fogók, ha szándékuk ellenére is, pusztító háborúkat hoztak Európára s az emberiségre; a többségnek mindig szenvednie kellett a kevesek szép elképzeléseiről. Küzdelem nélkül azonban nincs javulás, nincs remény, nincs érdem. Ellentmondás nélkül nincs fejlődés, ahogy azt a dialektikus történelemfelfogás hangadói, Hegel és követői – pl. Marx – vallották és vallják. S a remény nem tétlen várakozás, mely egyszer majd magától teljesül, hanem a cselekvő, változtatni akaró ember lelkületéhez méltó adottság: hajtóerő.

Van azonban ebben egy elkerülhetetlen irracionális mozzanat, a modern, huszadik századi költő művében éppúgy, mint a tizenkilencedik századi romantikuséban.

Nemzeti költészetünkben az a legszebb, hogy legfőbb érveit nem csupán a nemzet létéből, múltbeli nagyjából meríti, hanem az egész emberiség életéből és példáiból. S éppen egy irracionális tétel bizonyítékául. Irodalmunk történetében költői szállóigék valóságos légioja zengi, hogy „az élet célja a küzdelem maga”, hogy a tetteket a kudarcok ellenére, „mégis” vállalni kell, s akkor se mondjunk le semmiről, ha a belátható jövő eleve kilátástalan. A tett maga magyarázza a tettet *A reformáció genfi emlékműve előtt* záró szakaszában: „Álltam némán, hírhozó katonájuk, / már azt forgatva, hogy én mit kapok, / nem is ötölük magyarázatot: / a tettektől, melyek – akár a gyermek – / magukért csak felnőtsorban felelnek.” Vagyis: utólag. A tettet, mely megdicsőül, csupán a vezérlő szándék igazolja; felelősséget nem vállalhat érte az sem, akinek nemes szándéka esetleg visszájára billen, mint például – hogy a versben említetlen szélső példát mondjam – Szervét Tamás megégetése a kálvinisták által, éppen Genfben. Ez sem mondható ésszerűbbnek, mint a romantika fő érvei, a dacos mégis és a kell, akár Madách, akár Vörösmarty nagy műveire gondolunk, s amelyeknél ésszerűbbet modern utódaik, Ady,

Babits vagy József Attila sem igen mondtak nevezetes műveikben. Ez az az irracionális, amelyet a klasszikus filozófia – a felvilágosult, tehát az észrvek felsorakoztatásában minden lehető kimerítő kanti bölcselet – igazol: vannak az életnek törvényei, melyek csak önmagukkal indokolhatók. Ilyen az a morális döntés, mely akkor is a jóra szavaz a rosszal szemben, ha semmiféle észérv nem igazolja. „Mért legyen én tisztességes? kiterítenek úgy is. / Mért *ne* legyenek tisztességes? kiterítenek úgy is” – mondja ezzel egybehangzón József Attila.

Akárhány észérvet hoz fel a hegeli történelmi dialektika a haladás igenlése mellett (Illyés verse ezekből is jó néhányat felhoz), ennél is meggyőzőbb, súlyosabb a kanti filozófia kategorikus imperatívusza. Az, hogy a reformátorok „Látták, vagy nem a céljuk, / azt jól látták, hogy nincs visszafelé út: / a múlt, ahogy füst-vetve összeomlott, / úgy lökte őket, mint lópor az ólmot: / előre! és ők vállalták a sorsot – / Mondd hát velem, hogy dicsőség reájuk!” Meggyőzőbb, hogy a jó önmagát magyarázza. Hogy a tiszta szándék nem szorul bizonyításra, elbukásában sem. S hogy meggyőződésünk a jó ügy iránt nem az észből, hanem a szívből táplálkozik. Csak ez képes legyűrni „a léptenként fölmeredő »hiába!«” rémét.

Bölcséletnek ez éppen elég egy költeményben. (Vannak remekművek, melyek sokkal vérszegényebb gondolatot hordoznak. A vers értéke nem a pusztá gondolatban, hanem abban is áll, hogy milyen kifejező erővel hiteti el a költő. Illyés verse a kevés remekmű egyike, mely gondolatilag is kiemelkedő; egész történelemfilozófiát sűrít magába. Van is benne némi esszészzerű – kísérlet egy nagy horderejű kérdés megválaszolására. Válasza ennek is banális – a szív szavának megfelelően, – mindössze ennyi: „volt bárkié a szándék, / maga az Isten se tudhatta másképp.” De gondolati ereje a kérdéseiben van, nem a válaszaiban. Költői ereje pedig a személyesség rétegeiben.

Valamiképpen minden mű sikere a hagyomány és az eredetiség, az általános emberi és az egyéni kölcsönviszonyában rejlik. Amikor Illyés ezt a verset írja, egy olyan háború van háta mögött, melynek annyi vigasza sincs, hogy legalább igazunkat védjük. Nemcsak földünket perzelte föl: erkölcsileg is megsemmisítő vereséget mért ránk, hogy a rosszabb oldalon álltunk. Csak a múltba fogódzhat ekkor a felesős tudat: az igaz ügyért harcolók, győzők és elbukók, az új eszmét a kissemmizettek nevében meghirdetők, az emberiség közös emlékezetére méltó reformerek emlékébe. Általános emberi törvényre hivatkozik a nemzet érdekében, mint Vörösmarty a *Gondolatok...*-ban, Madách a *Tragédiában*, vagy Babits a *Jónás könyvében*.

Mélyen ágyazódik a vers a hazai poézis hagyományába, melyeket Balassi, Zrínyi, Berzsenyi, Kölcsey, Petőfi, Arany, Ady és mind a többiek reátestáltak. Mind azt mondták: küzdj, és bízva bízzál. Vörösmarty azt sugallja: ha minden tudás, minden szellemi vívmány förtelmes bűnök árán halmozódik is fel, küzdeni kell a „legnemesbekért”. Mindez magának a költőnek a küzdelmére is vonatkozik. Babits Jónása ez ellen lázad föl, és győződik meg arról, hogy nem tehet mást, mint hogy az igét hirdesse. Minderre némán is hivatkozik Illyés. A vers formájával, logikai szerkezetével, az elégiaműfaj Magyarországon kikristályosodott sajátosságaival.

De nemcsak ezekkel. A vers hangvétele, személyes, monológszerű kedélybeli hullámzása, konkrét hivatkozásainak felkavaró megjelenítő ereje csakúgy, mint váratlan derűje és szívhangjai – mindezek csak reá, Illyésre jellemzőek. Ez a történelembölcséleti kérdésekkel birkózó, hitvitákat és háborúkat gyorsan pergő filmkockákhoz hasonlóan élénk pergető, drámai szerkesztésű elégia teli van játékkal, kedélyvillódzással, humorral. Érzelmi skálája a „lelkemben is hús tárgyilagosság”-tól és az azt előkészítő,

már-már pedáns számszerűségtől, mindezeknek jócskán ellentmondva, a kérlelhetetlen számonkérésen és a kárhozzátó vádakon keresztül a megbékélésig, a dacoló lelkesedésig, a mellette felhozható tények sorolásáig, majd a könnyekkel küszködő főhajtásig terjed.

Mindjárt a helyszín leírásakor gondosan jelzi a költő, hogy nem maradt hűtlen az ifjúkorában követett modern irányzathoz, az „új tárgyilagossághoz”. Aztán mégis hűtlen lesz hozzá. Ahogy elejétől fogva sem vakon követte. Ahhoz túlságosan nagy formátumú költői személyiség, hogy szenttelen maradjon szenvedélyének tárgyával szemben.

Nem is tehet másként. A költemény csak a felszínen szól a reformáció harcainak értelméről vagy értelmetlenségéről. A vers a mélyben a költő lelkületét beszéli ki. Érzelmait, miközben érvel és hitvitázik – voltaképpen nem is a megszólított szoboregyüttessel, hanem önmagával. Némi leegyszerűsítéssel: fölveszi a „hús tárgyilagosság” és a széles látókör nézőpontját. Mindjárt elzordul és komor lesz a hangja, amint fölbukkannak a véres történelmi tények. „Némi humor” csillan meg a szemében, amikor arra gondol, hogy mire vitték a reformáció hősei: hitvitájukat a magyar falvak református és katolikus templomainak harangszava folytatja istentiszteletkor, s békés ferblicsatát vív a plébános meg a tiszteletes úr. Düh önti el – valljuk meg, kevés költőnk van, aki úgy tud dühöngeni versben, mint Illyés, aki egyik versében fő ihletőjének éppen a dühöt nevezi. Az érvelés, bizonyítás komolyra forduló szavai következnek: vigaszt és igazolást keres, talál is, de nem éri be velük: a természettudományos fölfedezések, melyek Giordano Bruno máglyahalála ellenére is hódítottak, még nem jelentik a végső érvet. Annál többet mond *példája* – és mindenkié, aki a haladás „balekjává” szegődött –, hogy ha látta előre végzetét s a fejlődés árát, melyet a sokaságnak kellett megfizetnie, nem nézett hátra, csak előre, mert „nincs visszafelé út”. Ez a megrendülés a lírai én végső szava – ezzel zárul a hatalmas ívű elégia.

Észre kell vennünk a lírai személyiség kivételesen nagy formátumát. Bizonyos fölényrel kezeli nagy horderejű tárgyát, mely részint a bizalmas hangvételben nyilvánul meg, mellyel a szoboralakokat együtt és külön-külön megszólítja, részint egy mulatságos szerepjátásban fejeződik ki, abban, hogy vezénylőtisztként kiált a glédában álló reformátorokhoz.

Észre kell vennünk azt is, hogy a műemlék esztétikai értékéről, szépségéről vagy fenségéről egy szava sincs Illyésnek. Mindössze „apropóul” szolgál, hogy az ábrázolt történelmi alakokat megszólíthassa, s föltehesse történelemfilozófiai kérdéseit. Ám azzal, hogy ilyen vezénylőtisztzi hangnemet is megüt a versben: „Hátra arc!” – és így tovább –, akaratlanul jellemzi a szoborkompozíció gyöngéjét: az egysíkú ábrázolást, az egyhangú hapták-pózt. Ahogy Zala György emlékműve a Hősök terén az uralkodókat, úgy ez is tablóvá fokozza le a történelmi hősök együttesét. Némi iróniát érzünk a hősökkel szemben a megjelenítésben: „mintha ők / álltak volna kaszárnya-számadáson / az én szemem előtt, / feszesen-katonásan”. Majd: „Holtak, vigyázz-ban állók, szóljatok!” Az emlékmű ad alkalmat ahhoz, hogy így beszéljen. Mennyivel elevebbek ezek a holtan vigyázzban álló alakok, amikor dinamikus szavakkal a múltba, saját idejükbe helyezi őket a költő! „Álltatok, égve az Úr igazától; / állt szemközt épp oly tűzzel teli tábor; aztán dönteni kezdett ezredegyszer / az ész helyett a fegyver / s a láng.” Az ezt követő tizenkét-tizenhárom sor olyan remeklés, mely Illyés legsajátabb eszköze: ahogy a *Bartókban* mondja, fölidézi a rettenetet, hogy azzal már föl is oldja. Világháborúk, forradalmak szemtanúja, itt-ott résztvevője mondja ezeket. Nem mint akinek öröme telik benne, de mint akinek lételemévé vált a küzdelem.

Az erre következő életképsorozat, hogy a béke eljött falvainkba és városainkba, hogy szentmise után együtt borozgat az öldöklő vallásháborúk mindkét táborának

eszmei utóda, a református és a katolikus pap, a tárgyilagosság programjával elindított vers centruma. Itt csillan meg az illyési humor. Itt mutatkozik meg a modern ember ambivalens lelkiülete, az, hogy a huszadik századi emberiség mintegy domesztikálta a lélek legfélelmetesebb démonait, akár az egész földkerekség lakhatatlanná tételére alkalmas fenyegetést. Hogyan? Minél ördögibb arcát mutatja a világ, annál több okunk lehet a nevetésre? – Igen, a démon minél vadabbul viczorog, és minél ádázabban ismételteti rémtetteit, annál nevetségesebbé válik, ha az alkotó leleplező humorral és tárgyilagossággal nézi, ami majdnem egy. Az egyik legnagyobb humorszakértő, Bergson szerint a humor a tárggyal szembeni indifferencián – a befolyásolásunkra törekvő hatóerővel ellentétben álló közömbösségen – alapul.

Észre kell vennünk továbbá a kedély elkomorodását. A humor így is viharosan sötét háttérből sugárzott fel – de a költőnek egy ponton túl elmegy a kedve a humorizálástól. Tragikomikus színezettel, rosszkedvűen dobja elének a „tréfának sem új” szójátékot, hogy országunkban erkölcsi értelemben többet jelent a keresztyén, mint a keresztyén – a reformátusok nevezték magukat keresztyéneknek és a katolikusok keresztyének. Mintha a középkori skolasztikusok meddő vitáját folytatták volna, vagy kezdték volna újra a betűragást a *homousionról* meg a *homoiusionról*.

Egy prózai írásában fejti ki, hogy Nagy Sándor híres kardvágását, a gordiuszi csomó kettémetszését ő nem példaadó tettnek, hanem közönséges kóklerségnek tartja. E versében is ezt mondja: a megoldás nem az erőszakos leegyszerűsítéstől, hanem „a kötés kibogozásával szép és merész”. A helyesen felfogott alktutól, a jó kompromisszumtól. Megszoktuk: a társadalmi haladás hívei rendszeren felajánlják a megegyezést a hatalom birtokosainak, de azok jottányit nem akarnak vagy nem mernek engedni kiváltságaikból. De a vád ezúttal a jobbaknak, a haladás képviselőinek szól: ők sem gyakoroltak elég türelmet. Ha valahol, hát itt rejlik kimondatlanul Szervét Tamás emberáldozata. Kálvin emberei égették meg.

Vannak művek, amelyek egyenesen a tudatalattit, a lélek irracionális tartalmait veszik célba. Ez mindvégig észérvekkel él, kérdez, bizonyít, cáfol, érvel. Tárgyáról, a reformáció történetéről beszélve egy lelki-gondolati folyamatot perget le előttünk. Végző szava maga az értelemmel meg nem ragadható bizonyosság, az önkéntelen döntés: „maga az Isten se tudhatta másképp”. És az olvasó úgy érzi, ez a vers szövegére, gondolatára is igaz: „maga az Isten se tudhatta másképp”.

